

# Memento vivere: Föremåls betydelse i extrema livssituationer

Margrit Wettstein

[margrit.wettstein@nobel.se](mailto:margrit.wettstein@nobel.se)

[margrit.wettstein@etnologi.uu.se](mailto:margrit.wettstein@etnologi.uu.se)

Nobelmuseet, Stockholm

Institutionen för Kulturanthropologi och Etnologi, Uppsala universitet

*Paper från ACSIS nationella forskarkonferens för kulturstudier, Norrköping 13–15 juni 2005.*

*Konferensrapport publicerad elektroniskt på [www.ep.liu.se/ecp/015/](http://www.ep.liu.se/ecp/015/). © Författaren.*

## **Abstract**

Människor har ett förhållande inte enbart till andra människor utan även till saker. Kan personliga ägodelar som kanske inte har något värde i sig plötsligt få en ny innebörd och bli livsviktiga? Jag försöker se ett samband mellan föremål och viljan att fortsätta leva efter traumatiska upplevelser. Nelly Sachs som i sista stund flydde undan nazisterna hade några små saker med sig som fick ersätta det hon förlorade, älskade människor, hemland och trygghet. En traumatisk händelse i nutid är attacken på World Trade Center. Det finns en likhet mellan det oförutsägbara i förintelsen och det oförutsägbara med attacken på World Trade Center. Det som förenar de båda händelserna är våldet mot och utplånandet av oskyldiga människor, tomrummet som uppstod efteråt och oförmågan att kunna prata om det samt frågan hur ett liv kan se ut eller te sig i fortsättningen. Kan föremål bidra till viljan att fortsätta leva?

## ***Memento vivere: Föremåls betydelse i extrema livssituationer***

Människor har ett förhållande inte enbart till andra människor utan även till saker. Jag försöker se ett samband mellan föremål och viljan att fortsätta leva efter traumatiska upplevelser. Hur viktig den materiella kulturen är har länge förnekats eller nonchalerats. Vi lever i en värld av saker och vi alla har ett förhållande till ting, antingen ett positivt eller ett negativt och vi använder oss av dem, dagligen. Den materiella kulturen är en viktig del av oss, därför säger den även en del om oss. Att ge varandra saker är ett samspel mellan människor, det är ett sätt att kommunicera, ta kontakt med en annan människa och visa uppskattning. Sättet hur vi hanterar föremål eller hur vi använder oss av dem kan tolkas som ett språk utan ord. Vi behöver även detta språk, för även det är en del av oss och det hjälper oss att hitta vägen genom livet. Människors sätt att hantera ägodelar i olika stressituationer och vilken innebörd föremålen får är det jag diskuterar i mitt paper.

Nelly Sachs, som 1966 fick Nobelpriset i litteratur, föddes 1891 i en tysk judisk familj. Hon växte upp i en miljö med borgerliga ideal där religiösa tankar och traditioner saknades helt. Familjen kände sig inte judisk, däremot mycket tysk. Nelly Sachs älskade den tyska romantiken och det är i den andan hon skriver sina första dikter. Det är i den kristna världsåskådningen hon känner sig hemma (Lagercrantz 1966:32–33).

Nelly Sachs hade redan som litet barn ett mycket speciellt förhållande till vissa saker som fanns i hennes föräldrahem. I sin självbiografi som hon kallar *Chelion* skriver hon om ett album med bokmärken som hon älskade och vars små bilder hjälpte henne att glömma sin egen vardag. Albumet som hon kallar *Oblatenalbum*, gav henne tröst som liten, med hjälp av de små bilderna kunde hon drömma om någonting som hon saknade i det riktiga livet: lekkamrater.

Nelly Sachs hade ingen judisk identitet, inte förrän hon av nazisterna tvingades till det. Redan 1934 bestämde de nationalsocialistiska makthavarna att alla tyskar med judisk bakgrund hädanefter inte längre var tillåtna att kalla den tyska historien för sin och att de var tvungna att byta ut sin tyska kultur mot den judiska. För många judar, som sedan två, tre generationer tillbaka var assimilerade och kände sig som tyskar blev chocken stor, så även för Nelly Sachs. Hon försökte vänja sig vid att tillhöra en judisk kultur, skriva dikter som kunde publiceras i judiska tidningar. Den judiska kulturföreningen var till sist det enda stället där hon kunde träffa likasinnade, alla andra kulturella inrättningar var stängda för henne. År 1936 blir hon för första gången kallad för judisk författarinna, när en av hennes dikter trycks i en judisk tidning (Dinesen 1992:100).

Hitlers lagar vilka skärptes allteftersom tiden gick, var ett hårt slag mot alla judar och gjorde det till sist omöjligt att leva. Trakasserierna omvandlades snabbt till förföljelser och deportation till koncentrationsläger. Nelly och hennes mor Margarete Sachs lyckades med hjälp av vänner fly och de lämnade Berlin den 16 maj 1940 med det sista civila passagerarflygplan som avgick från Berlin (Dinesen 1992:111; 191).

Nelly Sachs fick ta med sig en väska från Tyskland, som endast hade plats för lite kläder och några få personliga saker. Bland dessa fanns ett fåtal fotografier, några av faderns ordnar och det redan nämnda albumet med bokmärken. Till albumet sökte hon sig när hon kände sig ensam och övergiven i exilen (Dinesen 1992:15). Albumet var länken till barndomen och de människor hon älskade, världen hon lämnade efter sig. "Ownership is the most intimate relationship that one can have to objects. Not that they come alive in him; it is he who lives in them" (Benjamin 1955/1999:69).

Albumet med bokmärken är det föremål som har gjort henne sällskap genom hela livet. I olika skeden i livet har hon haft glädje och nytta av det, i vissa fall har det även fått ersätta verkliga människor. Sociologen Tim Dant framhåller att det är människans sätt att använda sig av saker som skiljer henne från djuren.

Things, both natural and man-made, are appropriate into human culture in such a way that they re-present the social relations of culture, standing in for other human beings, carrying values, ideas and emotions ... (Dant 1999:1).

Nelly Sachs vistades aldrig på ett koncentrationsläger. Förintelsen av ett helt folk, det folk som hon tillhörde men ändå inte, var en traumatisk händelse för henne och anledningen att hon hamnade i Sverige. Hon hade dåligt samvete för att hon räddades medan millioner andra, mindre lyckligt lottade förintades. Lenke Rothman, som överlevde Auschwitz och som var en nära vän till Nelly Sachs, vittnar om detta dåliga samvete: "Hon förhörde sig om mitt liv mycket noga. Hon ställde frågor om Auschwitz och alla de andra koncentrationslägren jag varit i på ett så ingående sätt att jag blev överraskad. Det var som om hon genom mig skulle vara där" (Rothman 1990:51). Till det återkommer Lenke Rothman även i samtal med mig, ofta frågade tydligen Nelly Sachs: "Wie war es, Liebchen, hur var det, käraste? Våra samtal gick ideligen ut på vad jag hade upplevt. Hon öste ur mig så mycket hon någonsin kunde och det upplevde jag som positivt att hon ansåg mig så innehållsrik och så viktig, när man betänker att jag var 22 år och hon var 56 när vi möttes 1951". (Samtal med Lenke Rothman, 12 mars 2004) "Jag erfor att det tydligen kunde vara lika plågsamt att ha undkommit som det var att ha överlevt" (Olsson 2005:15). Nelly Sachs skrev dikter för att handskas med sin situation. Mycket av det hon hörde av Lenke Rothman bearbetade hon och återgav i sina dikter. Intressant nog säger Lenke Rothman: "Hon var begåvad och hon fick sin begåvning av Hitler." (Samtal med Lenke Rothman, 12 mars 2004.)

Vid stora, traumatiska upplevelser reagerar vi människor på ett visst sätt. De oftast oväntade händelserna försätter oss i ohygglig stress och hur vi handskas med det varierar. I samband med nära anhöriga eller vänners död, förstörelse eller katastrof upplever vi olika stadier i

sorgearbetet. Först är det svårt att inse vad som skett, sedan blir man oerhört ledsen och till sist enormt arg, varför hände det, varför hände det mig, vad är det för mening med det hela? Händelser som mordet på armenierna, Förintelsen och attacken på World Trade Center i New York är regisserade av människor. I sorgearbetet gör vi skillnad mellan naturkatastrofer och terrordåd (Kallenberg 2005:2). Flodkatastrofen den 26 december 2004 som dödade så många människor har varit i våra medvetanden från första början, vi har diskuterat det om och om igen och det har skrivits mycket i tidningarna. Det var en naturkatastrof och ingen uttänkt våldshandling mot en viss grupp människor. Vetskapen om det har gjort det lättare att prata om katastrofen. Det är inte lika enkelt att diskutera Förintelsen eller 9/11. Förintelsen tar man inte upp med den okände grannen på bussen. 9/11 diskuterar man inte, inte ens om man befinner sig i New York.

9/11 finns överallt, i luften, i människors ögon, i sättet som de betar sig, men folk börjar viska eller säger ingenting alls när jag frågar. (Anteckningsbok, 15 mars 2005)

Det finns en likhet mellan det oförutsägbara i Förintelsen och det oförutsägbara med attacken på World Trade Center.

Perhaps, after all, there is a resemblance between the attacks of September 11 and something equally unimaginable that happened in the Holocaust. I want to emphatically stress that there can be no equating them. The scale is too disproportionate. The landscape around the destruction of the Twin Towers continues to be humane, filled with people attempting to comfort and to restore. This is completely different from the landscape of the Holocaust, in which the surrounding world was dumbfounded by the extraordinary impact of death or stood back and let it happen. During the Holocaust, and for many years after it was over, nobody was willing to hear and to know what truly was happening, in spite of overwhelming evidence. It took decades for a dialogue of testimony to emerge. Yet there is this similarity: the absence of narrative. No one can really tell the story of the Twin Towers disaster, and no one is really ready to hear it (Greenberg 2003:207–208).

Jag tror att det finns ett samband mellan hur människor som undgått eller överlevt Förintelsen och sådana som har förlorat nära anhöriga vid attacken på World Trade Center handskas med situationen. Jag antar även att föremål kan vara viktiga i sorgearbetet för dessa människor. Föremål kan vara till hjälp att komma ihåg att man faktiskt lever.

För Nelly Sachs var ting viktiga, hon gav dem själ och hon behövde dem för att kunna fortsätta leva. Hon sökte och fann tröst i sitt album. Efter moderns död, när depressionerna kom och hon ibland önskade att hon vore död så brukade hon göra i ordning bland sina glas och tallrikar i köksskåpet för att få inre ro.

Små barn har ibland en fäll, ett plagg som tillhört mamman eller ett mjukisdjur, saker som de älskar och som ger tröst. Dessa föremål kallas för övergångsobjekt. Termen myntades av D.W. Winnicott. Enligt Winnicott hör ett övergångsobjekt till människans allra tidigaste tid, dvs. spädbarnsåldern. Spädbarn tycker om att suga på sina händer för att ”uppleva en stilla känsla av inre enhet” (Winnicott 2003/1971:19). Efter några månader tycker det lilla barnet ofta även om att hålla i en tygbit eller en mjuk leksak. Handen är en del av barnet självt, det är inte tygbiten, tygbiten är enligt Winnicott en ”icke jag” ägodel, ett objekt som hör till barnet men även till den yttre verkligheten. Tygbiten blir som en bro mellan barnet och den yttre verkligheten. Winnicott säger att varje människa lever i en inre och en yttre verklighet, men säger han, det finns även ett ”mellanliggande område av *upplevande*, som både den inre verkligheten och det yttre livet bidrar till. Det är ett område som inte ifrågasätts, därför att inga krav framställs för dess räkning, utom att det skall finnas till som en viloplats för individen som är upptagen av den eviga mänskliga uppgiften att hålla isär den inre och den yttre verkligheten och samtidigt upprätthålla förbindelsen mellan dem” (Winnicott 2003/1971:21). Ju

äldre barnet blir desto mindre har det behov av detta föremål. Ofta finns det kvar i barnets omgivning men behovet för det har minskat. Det kan dock förekomma att det åter blir viktigt, till exempel i samband med dödsfall av en nära anhörig eller annan stor, oväntad eller traumatisk förändring i barnets/personens liv (Winnicott 2003/1971:24).

Det är just i den meningen som albumet med bokmärken återigen blev viktigt för Nelly Sachs. Hon brukade titta på de små bilderna tillsammans med sin barnflicka Theresa; hon älskade Theresa och det hon gjorde tillsammans med henne är positiva minnen. Albumet hjälpte henne att hålla ordning både på den yttre och inre verkligheten och var samtidigt en förbindelse med Theresa och det hon upplevde med henne i Berlin.

Winnicott menar alltså att ett föremål, hur viktigt det än må vara, inte är en del av en människa, och inte heller kan upplevas som en del av kroppen utan alltid är utanför och skall handskas därefter. Enligt Winnicott är det även ett övergångsfenomen som tillhör barnets sfär, men inte den vuxnes.

Dess öde är att så småningom avladdas, så att det under årens lopp inte blir glömt utan snarare förpassat ut i periferin. Därmed menar jag att hos det friska barnet går övergångsobjektet inte »in i honom» och inte heller blir hans känslor för det bortträngda. Det är inte bortglömt och inte sört (Winnicott 2003/1971:25).

Winnicott skiljer mellan två sätt att använda sig av ett övergångsobjekt. Att använda filten som tröstare är enligt honom »avvikelse i bruk av övergångsobjekt» (Winnicott 2003/1971:26), medan att använda det som rogivare kallar han »typiskt bruk av övergångsobjekt» (Winnicott 2003/1971:27).

Nelly Sachs använde albumet både som rogivare och tröstare, albumet blev nästan en del av henne. Hon skulle antagligen ha klassats som avvikande eller icke frisk av Winnicott, däremot hade Merleau-Ponty bedömt henne hur frisk som helst. Det finns med andra ord alternativa tolkningar och olika förklaringsmönster på ett och samma beteende.

Människor är sårbara men många har en oanad livsvilja. Det som hände Nelly Sachs eller Melanie – till henne kommer vi snart – kan jämföras med lemlästning. Deras trygga värld har förstörts eller amputerats bort. För att kunna stå kvar på jorden och vara en del av världen har föremål blivit fantomlemmar. Fantomlem är i verklig mening en kroppsdel som har funnits men som amputerats. En amputerad kan prata om att det kliar i foten trots att foten i själva verket inte finns längre. Han tycker att den fortfarande finns, han upplever fortfarande sin värld som en hel människa, han är en helhet i världen. »Om vi nu förklarar dessa fenomen psykologiskt så blir fantomlemmen ett minne, ett positivt omdöme eller en perception ...» (Merleau-Ponty 1945/1997:30).

På samma sätt anser jag att föremål kan bli fantomlemmar trots att de aldrig varit en del av kroppen. Albumet blev en fantomlem för Nelly, gitarren för Melanie; med deras hjälp navigerade de båda kvinnorna i sin nya värld. »Det som i oss tillbakavisar lemlästningen eller defekten är ett Jag som är indraget i en viss fysisk och mellanmännisklig värld. Som trots defekter och lemlästningar fortsätter att sträcka ut sig mot sin värld och som på så vis inte erkänner de jure» (Merleau-Ponty 1945/1997:31).

Vi är en del av världen, som levande varelser har vi en kropp och det är genom den vi upplever världen. »Kroppen är varat-till-världens förmedlare – att ha en kropp innebär för en levande varelse att ansluta sig till en bestämd omvärld, att smälta samman med vissa förehavanden och oavbrutet engagera sig i dem» (Merleau-Ponty 1945/1997:32). Ibland räcker kroppen vi har inte till för att uppleva att vi är en del i världen. Detta tillstånd att kroppen inte längre är varat-till-världens förmedlare uppkommer när vi befinner oss i en stressituation eller skall handskas med en traumatisk upplevelse. Kropp och själ är sårade och genom det lemlästade. Vi behöver hjälp någonstans ifrån för att kunna uppleva att vi finns eller att vi är en del av världen. Vi behöver en länk eller en bro till världen. Ibland är en annan människa

denna länk, men ibland finns det ingen annan människa och då kan föremål helt plötsligt bli mycket viktiga.

Attacken på World Trade Center den 11 september 2001 förändrade världen. En stormakt blev attackerad den dagen, hela världen kunde se George W. Bush lova hämnd och det snabbt. Attacken på World Trade Center förändrade inte enbart utseendet på en stad utan livet för alla dess invånare. Attacken på World Trade Center har även förändrat livet för många individer, de vilkas anhöriga dödats.

För Melanie vars man omkom vid attacken på WTC, är sig ingenting likt längre, hennes liv har drastiskt förändrats. Hennes man reste mycket, hon var ofta ensam med barnen, men det var en annan sorts ensamhet. Jag träffade henne en solig vårdag i hennes hem utanför Boston, Massachusetts. Dagen innan pratade jag med hennes far, tack vare honom fick jag kontakt även med Melanie. Det blev ett mycket känsloladdat samtal.

My husband was on AA flight 11 leaving 8 am from Boston to Los Angeles. He was never late for his flights, he has never missed a plane, and I knew instantly that he was gone. (Samtal, 18 mars 2005)

American Airlines flight 11 var ett av de två flygplan som kapades och blev en missil och som 8:46:40 lokal tid flögs in i den första World Trade Center byggnaden, WTC 1 eller the North Tower. Ingen av de 90 personer som befann sig på flygplanet överlevde. United Airlines flight 175 med 63 personer, även det startade i Boston, kraschade 17 minuter senare in i WTC 2 eller the South Tower och är det av tvillingtornen som kollapsade först. (Kean and Hamilton 2004:4;7).

På många fotografier som togs efter att byggnaderna hade kollapsat ser man stora vita moln av damm. Två byggnader med 110 våningar var, en stad i staden där dagligen flera tusen människor vistades, rasade och drog 2792 människor med sig (Ramirez 2005) och allt som blev kvar var damm och byggbråte. Var tog alla saker vägen som människorna hade med sig eller jobbade med? Kontors- och restauranginredningar, ja alla de föremål man kan tänka sig fanns i byggnaderna? Vid en katastrof som denna tänker man naturligtvis inte i första hand på saker utan på människor. "All the hospitals around WTC were ready to treat insured people but no one came" fick jag veta av en person vars sväger är läkare i New York. Intressant nog har borgmästaren Giuliani haft klart för sig att föremål som hittas i ruinerna efter attacken på WTC är av betydelse och gett i uppdrag att allt som påträffas skall sparas. För detta ändamål användes källaren på The Louis J. Lefkowitz State Office Building i Lower Manhattan, ca en kilometer ifrån WTC. Alla saker som kom in fotograferades, artbestämdes och katalogiserades. Senare flyttades de till the Property Clerk Division of the New York City Police Department at One Police Plaza. Där förvaras allt hittegods från staden New York. Hans tanke var att dessa föremål skulle lämnas tillbaka till de anhöriga. Det rör sig framförallt om kreditkort, pass eller andra identitetshandlingar, mobiltelefoner, smycken och klockor. Att få tillbaka någonting är komplicerat och att komma in i One Police Plaza är i det närmaste omöjligt, att gå dit och titta om man känner igen något är uteslutet. (Jag kom in och genom säkerhetskontrollen, men när jag inte kunde visa upp en voucher, eskorterades jag ut igen.) Få människor har fått tillbaka föremål som deras anhöriga hade på sig eller med sig, men några har faktiskt fått det. Dessa krav gjordes via the World Trade Center Jewelry Recovery website. Vanligt hittegods förstörs eller auktioneras ut efter ett visst antal månader, men särskilda regler gäller hittegods från WTC.

Items which cannot be initially linked to an owner are digitally photographed and bar coded for future identification efforts. This identification process will continue indefinitely and all property recovered from the WTC will be retained until claimed by its owner or next of kin. Regulation which permit the destruction/auction of unclaimed prop-

erty after a specific holding period have been suspended with respect to all property recovered from the WTC. (Trabitz 2002:2).

Ända sedan jag fick vetskap om dessa föremål har jag undrat hur de anhöriga förhåller sig till dem. Blir de som Nelly Sachs album en bro mellan dem som lever och de som omkom? Hur använder sig människor av dessa föremål, vilken betydelse får de? I samtalet med Melanie tar jag därför upp det.

Did I get anything back? Yes I did. His passport and body parts. I don't know why he had his passport with him; I guess he always had it in his briefcase. The passport is only a piece of paper with his picture in I never look at it. I never asked to see the body parts, it is a hand and a foot, and we will eventually cremate them and bury them. Because of those however I know I don't have to wait for him, he will never come home again. (Samtal, 18 mars 2005)

Han hade passet med sig och hon fick tillbaka det. Passet var med honom när han dog, trots det säger hon att det inte har någon betydelse för henne. Hon antar att han hade det med sig därför att man brukar ha med sig passet när man reser, inte därför att det hade en särskild betydelse för honom. Kroppsdelarna är DNA identifierade, hon litar på tekniken och vetskapen om att han dog en snabb död ger henne inre ro. Passet och de DNA identifierade kroppsdelarna är en del av dödsberättelsen. För att kunna komma vidare behöver hon dock en livsberättelse, den berättelsen finner hon i någonting han älskade:

I care about the things he loved, not about those he had with him. He especially loved his guitars. (Samtal, 18 mars 2005)

Det rör sig om tre elektriska gitarrer. Alla finns i en nisch som hör till vardagsrummet, två av dem hänger på väggen och den tredje står lutad mot den. Hon visar mig gitarrerna och medan hon berättar så stryker hon lätt med handen över en av dem.

I will give one to his sister, so far I was not able to part from it but she will get it. The two other ones I keep for the children. No, we don't play them but I look at them and it is important to me that they are there. (Samtal, 18 mars 2005)

Om de alltid har funnits just där berättade hon inte, men att han tyckte om dem och att han gärna använde dem det upprepade hon flera gånger. Musik var deras gemensamma intresse. Hon är utbildad sångerska och hon är medlem i en kör och hon förklarade att det är viktigt för henne att hon har möjlighet att fortsätta sjunga. Hennes föräldrar flyttade från New York till Boston för att kunna hjälpa henne med barnen, och svägerskan med familj samt svärföräldrarna bor inte långt ifrån henne heller.

Musiken har alltid varit viktig för henne och som ger henne en viss trygghet. Att hon har möjlighet att fortsätta sjunga gör att hon tycker livet är värt att leva. Det ger kontinuitet i livet och vissa minnen är sammanknutna med melodier. Hennes man fortlever i dessa melodier som de båda tyckte om. Gitarrerna fick en ny uppgift. De används inte längre som musikinstrument men är de föremål som påminner om den person som inte längre finns. De innebär en länk till den döde och med hjälp av dem försöker hon hitta en ny plats i världen. De ger stöd, hon tar de första stapplande stegen utan maken, hon kan inte ge bort den tredje än men hon vet att hon så småningom kommer att göra det, när hon har lärt sig gå igen, när hon kan gå igen utan stöd. Någonting som fanns i hennes liv tidigare har fått en ny uppgift, att hjälpa henne hitta en ny plats i världen och försöka göra den till sin igen.

Trots den förändrade livssituationen, det som jag kallar lemlästningar, fortsätter både Nelly Sachs och Melanie med hjälp av sina föremål, det jag kallar fantomlemmar, att sträcka ut sig

mot sin nya värld och försöker hitta en plats i den. De använder föremål för att komma ihåg att de lever: Memento Vivere.

## **Referenser**

- Benjamin, W. (1955/1999). Illuminations. London, Random House.
- Dant, T. (1999). Material Culture in the Social World. Buckingham, Philadelphia, Open University Press.
- Dinesen, R. (1992). Nelly Sachs. Eine Biografie. Frankfurt am Main, Suhrkamp Verlag.
- Greenberg, J., Ed. (2003). Trauma at Home. After 9/11. Lincoln and London, University of Nebraska Press.
- Kallenberg, K. (2005). Livsåskådningens betydelse i kris och katastrof. tvärsnitt. Humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning: 2–6.
- Kean, T. H. and L. H. Hamilton (2004). The 9/11 Commission Report. Final Report of the National Commission on Terrorist Attacks upon the United States. New York, London, W.W. Norton & Company.
- Lagercrantz, O. (1966). Den pågående skapelsen. En studie i Nelly Sachs diktning. Stockholm, Wahlström & Widstrand.
- Merleau-Ponty, M. (1945/1997). Kroppens fenomenologi. Göteborg, Daidalos.
- Olsson, A. (2005). Nelly Sachs och Lenke Rothman – Några fragment. Sternverdunkelung Lotte Laserstein och Nelly Sachs – Om exilens villkor. Stockholm, Judiska Museet.
- Ramirez, A. (2005). You Are Here, And That Says a Great Deal. The New York Times nytimes.com. New York, [www.nytimes.com/2005/05/17/nyregion/17ink.html](http://www.nytimes.com/2005/05/17/nyregion/17ink.html). **2005**.
- Rothman, L. (1990). Regn. Stockholm, Gidlunds.
- Trabitz, J. J. (2002). World Trade Center Property, Give Your Voice For WTC Victims' Families. **2005**.
- Winnicott, D. W. (2003/1971). Lek och verklighet. Stockholm, Natur och Kultur.
- ©MW.